

Scenes uit een huwelijk. Het leven Béatrix de Cusance (1614-1663)

E.C.M. Huysman

Samenvatting

In 1653 publiceerde de Engelse priester Richard Flecknoe een verzameling brieven en gedichten die hij opdroeg aan 'the most excellent of her Sexe': Béatrix de Cusance. In datzelfde jaar bracht de Nederlandse hoveling Constantijn Huygens in een brief de worsteling met zijn gevoelens voor dezelfde hoogadellijke dame onder woorden. Flecknoe was een armoedzaaier en avonturier die het anti-Roomse Engeland voor het Europese vasteland had verruild. Hij bekwaamde zich vooral in muziek en toneel en maakte zich daarmee verdienstelijk in Béatrix' hofhouding. In latere tijden is weinig meer van hem vernomen. Huygens daarentegen, icoon in de geschiedenis van de calvinistische Nederlanden, was een topdiplomaat die gedurende zijn carrière internationaal in hoog aanzien stond. Hij was ook een liefhebber en beoefenaar van de schone kunsten. In beide hoedanigheden stond hij tien jaar lang op zeer goede voet met Béatrix de Cusance.

Maar wie was deze vrouw, in wier directe omgeving beide mannen, in veel opzichten zozeer elkaars tegenpolen, graag verkeerden? En wat waren háár positie en rol in politieke en culturele netwerken? Wat is haar historische betekenis? Deze biografie geeft antwoord op die vragen en laat zien hoe de beeldvorming over Béatrix de Cusance op gespannen voet staat met de historische realiteit.

De opzet van de biografie is overwegend chronologisch. Tussen begin en einde, geboorte en dood, verliepen de verhaallijnen van Béatrix' leven echter niet steeds in een kalm en repeterend patroon. Verdeeld in elf hoofdstukken vormen de vaak schokkende gebeurtenissen in het leven van Béatrix de Cusance de rode draad in haar biografie.

Béatrix werd op 14 december 1614 geboren op kasteel Belvoir in de Franche-Comté, groeide op aan het Brusselse hof van de Infante Isabella en trouwde daar in 1635 met Leopold-Eugène Perrenot de Granvelle, prins van Cantecroy (hoofdstuk 1). Béatrix' moeder Ernestine van Wittem en Léopold-Eugènes moeder Caroline van Oostenrijk speelden een centrale rol in de huwelijksonderhandelingen. Na twee jaar overleed de prins en al negen dagen later trouwde Béatrix met de even befaamde als grillige *condottiere* Karel IV de Vaudémont, hertog van Lotharingen, met wie zij voor haar huwelijk al een affaire had gehad. De hertog op zijn beurt was al getrouwd met zijn nicht Nicole, die pas in 1657 zou overlijden. Karel verzekerde Béatrix dat zijn huwelijk met Nicole onwettig was en door de Kerk zou worden ontbonden (hoofdstuk 2).

Vanaf 1639 ging Rome zich met de huwelijkskwestie van Béatrix en Karel bemoeien. Dat pakte echter anders uit dan het paar had gehoopt. Ze werden gedwongen om gescheiden van elkaar te leven, een gebod waarmee het stel de grootste moeite had. In 1641 excommuniceerde Paus Urbanus VIII Karel en Béatrix. Terwijl ze gehoorzaamheid veinsden, negeerden ze de bul en bleven zij in elkaars gezelschap verkeren. Sterker nog, gedurende de eerste acht jaar van hun huwelijk waren Béatrix en Karel onafscheidelijk. De winters vertoefden ze samen in Besançon of Brussel, maar Béatrix vergezelde haar echtgenoot dikwijls ook op zijn veldtochten. Gehuld in veldtenuue volgde ze haar man te paard tot in de kampementen. Onder de manschappen van Karels huurleger, berucht vanwege hun brute gewelddadigheden, was zijn nieuwe echtgenote geliefd. Aan het Franse hof daarentegen, waar Nicole van Lotharingen verbleef, noemde men Béatrix minachtend 'la femme de campagne du duc de Lorraine'. De spraakmakende affaire had ook grote politieke implicaties, aangezien hertog Karel een belangrijke partij was in de gecompliceerde

machtsverhoudingen tijdens de Dertigjarige Oorlog. De erkenning van zijn huwelijk met Béatrix was daarbij vaak onderwerp van onderhandeling (hoofdstuk 3).

Béatrix en Karel kregen drie kinderen. Het eerstgeboren kind, een jongetje, stierf kort na de geboorte, in 1638. Caroline van Oostenrijk, Béatrix' schoonmoeder uit haar eerste huwelijk, beweerde dat deze eerstgeborene nog door haar zoon was verwekt en bovendien nog in leven was. Caroline voedde vervolgens ook werkelijk een kind op alsof het een telg uit het huis van Granvelle was. Zij had groot belang bij deze lezing van de gang van zaken, want zonder erfgenaam dreigde zij na de dood van haar zoon al haar goederen en bezittingen kwijt te raken aan de verwante graaf van St.-Amour. Over 'l'enfant ymaginaire' werden vijftwintig jaar lang rechtszaken gevoerd, onder andere bij de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad van Mechelen. Met het overlijden van Caroline in 1662 kwam de zaak juridisch tot een einde. Zes jaar later zouden haar bezittingen alsnog toevallen aan de graaf van St.-Amour (hoofdstuk 4).

Hoewel de pauselijke excommunicatie in 1645 werd opgeheven, veroorzaakte de voortdurende pressie van de Kerk de eerste barsten in de liefde van Béatrix en hertog Karel. Zo gaven ze uiteindelijk gehoor aan de verplichting gescheiden van elkaar te leven. Beiden zochten in daaropvolgende jaren troost bij andere geliefden. Vermoedelijk had Béatrix een affaire met Karel II Stuart, de Engelse koning in ballingschap. Tien jaar na de geboorte van hun tweede kind, Anne, werd in 1649 uit een korte hereniging toch nog een derde kind geboren, Charles-Henri de Vaudémont. Via Béatrix probeerden de Fransen herhaaldelijk hertog Karel aan hun zijde te krijgen. Begin jaren vijftig waren het de *Frondeurs* die hem via Béatrix probeerden te strikken voor hun strijd tegen de Franse Kroon. Karels onberekenbaarheid en zijn politieke opportunisme omwille van de positie van Lotharingen beletten dit plan echter keer op keer. Béatrix' aanspraak op het markiezaat van Bergen op Zoom, die zij op een familiebetrekking aan moederszijde baseerde, veroorzaakte eveneens frictie tussen haar en hertog Karel, omdat hij bij de Vrede van Münster het markiezaat via de koning van Spanje had overgedragen aan de stadhouder Willem II van Oranje-Nassau. Allens verslechterde de verhouding tussen Béatrix en Karel verder (hoofdstuk 5).

Béatrix vermaakte zich, zonder Karel, met muziek, dans en toneel op haar kasteel in Beersel bij Brussel, onder de artistieke leiding van Richard Flecknoe, die veel van zijn toneelwerk en gedichten aan zijn patrones opdroeg. De Beerselse salon van Béatrix werd een internationaal cultureel ontmoetingspunt voor de uitwisseling van literaire, muzikale en artistieke ideeën (hoofdstuk 6).

In 1652 leerden Béatrix en Constantijn Huygens elkaar in Antwerpen kennen bij gezamenlijke muzikale vrienden. Ruim tien jaar zouden zij intensief met elkaar corresponderen en elkaar ontmoeten, onder meer voor gezamenlijke muzikale activiteiten. Constantijn introduceerde Béatrix bij het Haagse hof en op haar beurt zorgde Béatrix ervoor dat Constantijn in contact kwam met de Zuid-Nederlandse elitaire kringen waarin zij verkeerde. Het is verrassend hoezeer ze op elkaar gesteld waren (hoofdstuk 7).

In 1654 verklaarde Paus Innocentius X het huwelijk van Béatrix en Karel officieel ongeldig, en deze keer was het besluit onherroepelijk. In dat jaar begon voor Karel een vijfjarig verblijf in Spaanse gevangenschap, omdat hij verdacht werd van collaboratie met de Franse Kroon. Ondanks de bemoeienissen van hertog Karel en de kerkelijke autoriteiten kon Béatrix in deze periode, waarin zij in Brussel verbleef, vrijwel haar eigen gang gaan. Na de dood van Karels eerste echtgenote Nicole in 1657 probeerde Béatrix tevergeefs haar huwelijk met de hertog te hernieuwen. Ook maakte zij opnieuw aanspraak op het markiezaat van Bergen op Zoom. In dit geval waren

Constantijn Huygens en Winterkoningin Elizabeth Stuart daarbij betrokken (hoofdstuk 8).

Na zijn vrijlating uit Spaanse gevangenschap verzoende Karel zich met de Franse koning. Karel dreef niet alleen Béatrix maar ook zijn eigen familie tot wanhoop door een aantal jongedames huwelijksaanzoeken te doen. Toch was de grillige hertog nog steeds bereid zich met Béatrix te herenigen, voornamelijk omwille van de legitimatie van hun twee kinderen. Op haar sterfbed in 1663 kwam het uiteindelijk tot het door haar zo vurig gewenste, wettige huwelijk (hoofdstuk 9 en 10).

Het leven van Béatrix de Cusance speelde zich af in een roerige periode in de Europese geschiedenis, met aardverschuivingen op militair, politiek, religieus en cultureel gebied. Ze werd geboren tijdens het Twaalfjarig Bestand dat de Tachtigjarige Oorlog tussen de Nederlanden en het Spaanse Rijk even onderbrak. In haar vijfde levensjaar brak de Dertigjarige Oorlog uit, waarbij de meeste Europese mogendheden betrokken waren. En terwijl deze oorlog stilaan ten einde liep, woedde in Engeland een burgeroorlog. Frankrijk en het Spaanse Rijk zouden pas in 1659 hun territoriale strijd beslechten. Het behoeft geen betoog dat het doen en laten van Béatrix, net als dat van tijdgenoten, werd beïnvloed door de schoksgewijze veranderingen die zich in de Europese samenlevingen voltrokken. Die omstandigheden in een periode waarin geografische en maatschappelijke grenzen werden opgezocht en betwist, vormen het kader van de biografie.

Béatrix zelf heeft zich daarbij niet onbetuigd gelaten. Het omstreden huwelijk met krijgshere en hertog Karel IV van Lotharingen ontmoette zoveel weerstand van de autoriteiten, dat het diepe sporen heeft getrokken in haar persoonlijke leven. De verhouding met Karel is funest geweest voor haar reputatie, zowel destijds als in de historiografie, want ook heden ten dage staat zij vooral te boek als maîtresse en intrigante. Dat beeld doet Béatrix echter onvoldoende recht, zo toont deze biografie aan, op grond van overvloedig, tot nu toe veelal onontgonnen bronnenmateriaal (hoofdstuk 11).

Het blijkt mogelijk een genuanceerder beeld op te bouwen. Een persoonlijker beeld vooral van wat haar bewoog, in haar jonge jaren toen het geluk vanzelfsprekend leek, en in latere fasen toen het lot haar steeds minder goed gezind was. Een beeld bovendien vanuit een vrouwelijk perspectief, anders dan eeuwenlang gebruikelijk is geweest. Niet het beeld van een maîtresse in een bijrol, maar van een vrouw die haar hele leven streed voor haar ideaal van een geldig huwelijk en een wettig nageslacht. Een onafhankelijke, initiatiefrijke vrouw die haar eigen lot wilde bepalen en zeer actief deelnam aan het sociale en culturele adellijke leven in West-Europa. Dit is niet het verhaal over Béatrix de Cusance vanuit het gangbare perspectief. Dit is het verhaal gezien door haar ogen en die van haar bewonderaars Richard Flecknoe en Constantijn Huygens.

Summary

In 1653, the English priest Richard Flecknoe dedicated a collection of letters and poems to Béatrix de Cusance, calling her 'the most excellent of her Sex'. Flecknoe was an impoverished adventurer who had left his native England for the continent on account of its hostility to Catholics. While he gained position in Béatrix's entourage on account of his musical and theatrical accomplishments, he is generally considered to be at best a peripheral author, at worst insignificant. That same year, Huygens, by way of contrast a highly respected Dutch diplomat and patron of the arts now considered an iconic figure in the history of the Calvinist Netherlands, admitted that he struggled with his amorous feelings for her.

But who was Béatrix de Cusance? Who was this woman upon whom two such apparently different men fixed their devotion? This biography aims to expose her role in political and cultural networks, her historical significance, and show how the accepted image of Béatrix de Cusance is at odds with historical reality.

While this biography will be largely chronological in form, Béatrix's life did not develop in a predictable pattern, with significant, often shocking events dividing the narrative into eleven episodes, each of which is explored in a dedicated chapter.

Born in Belvoir Castle in the Franche-Comté on 14 December 1614, Béatrix grew up at the Brussels court of Infanta Isabella Clara Eugenia, governor-general of the Spanish Netherlands, under whose protection she married Leopold-Eugène Perrenot de Granvelle, Prince of Cantecroy (chapter 1). The marriage, which took place in 1635, was arranged by the couple's respective mothers, Ernestine van Witthem and Caroline of Austria, but lasted barely two years, cut short as it was by Léopold-Eugène's untimely demise. Béatrix appears to have taken her bereavement in her stride, however, marrying renowned and erratic *condottiere* Charles IV de Vaudémont, Duke of Lorraine, a mere ten days after her husband's death: they had conducted a love affair prior to Béatrix's arranged marriage. The duke, however, was already married to his cousin Nicole, though Charles assured Béatrix that this union was illegal and could thus be dissolved by the Catholic Church (chapter 2).

The duke was right when he suggested that Rome would pass judgement, but it was not to be as they had hoped. From 1639 they were forced to live apart, a proscription which they found impossible. Excommunicated by Pope Urban VIII in 1641, the couple pretended to comply while secretly ignoring the bull and continuing to cohabit. They were, in fact, inseparable for the first eight years of their marriage. In winter they could be found in Besançon or Brussels, while in the seasons dominated by military campaigns Béatrix would accompany her husband into camp on horseback and in battle dress, in the process becoming beloved of Charles's notoriously brutal mercenary army.

At the French court, where Nicole of Lorraine resided, Beatrix was contemptuously called 'la femme de campagne du Duc de Lorraine', however. But Charles, a mercenary commander with no fixed loyalty, was a key player in the complex power relations of the Thirty Years' War, and this much discussed affair had major political implications. The validity of his marriage to Béatrix was often brought to the table as a point of negotiation, with both the French and Spanish promising to acknowledge it were he to switch sides (chapter 3).

Even Béatrix and Charles's three children were the subject of controversy. While their first, a boy, died shortly after his birth, in 1638, Béatrix's mother-in-law from her first marriage, Caroline of Austria, claimed not only that his true father was her son the Prince of Cantecroy, but that the infant had survived. Caroline

subsequently raised a boy as if he were heir to the house of Granvelle, investing in what was her version of the truth to prevent all her property and possessions passing to a male relation, the Count of St.-Amour, on her death. Over the following 25 years several lawsuits, notably at the Council of Flanders and the Grand Council of Mechelen, were pressed regarding this 'enfant ymaginaire'. In 1662, however, Caroline died and the case was closed, her possessions finally accruing to the Count of St.-Amour six years later (chapter 4).

While the couple's excommunication was rescinded in 1645, the first cracks in the relationship between Béatrix and Duke Charles had been opened up by the constant pressure exerted by the Church. The couple finally obeyed the Papal command to live separately, with each of them finding solace in the arms of lovers: it appears that Béatrix had an affair with Charles Stuart II, the exiled English King. In 1649, ten years after the birth of their second child, Anne, a brief reunion between the couple resulted in their third, Charles-Henri de Vaudémont.

As a leading commander in the Habsburg army, Duke Charles was subject to repeated attempts by the French to win him over to their side, using Béatrix as leverage. In the early 1650s, the *Frondeurs* appealed to Béatrix to persuade her husband to join them in their revolt against the French Crown. These attempts foundered time and time again, however, primarily due to Charles's unpredictability and political opportunism. There had been a claim on the Marquisate of Bergen op Zoom, through Béatrix' maternal line, since 1633. After Charles handed the Marquisate to the King of Spain who, in turn, ceded it to the Dutch stadholder during the treaty negotiations at Westphalia, relations between Béatrix and her husband deteriorated markedly (chapter 5).

While Charles was absent, Béatrix amused herself at her castle in Beersel, near Brussels, with music, dance and theatre, all under the artistic direction of Richard Flecknoe, who dedicated many of his plays and poems to his patroness. Her salon at Beersel soon became renowned as an important space which facilitated the international exchange of literary, musical and artistic ideas (chapter 6).

In 1652, Béatrix met Constantijn Huygens for the first time in Antwerp, a meeting that led to an intense, ten-year long correspondence, and regular meetings to enjoy various musical activities. Constantijn introduced Béatrix to the Dutch courts in The Hague, while Béatrix presented Constantijn to the elite circles of the Southern Netherlands. It is surprising to see just how close a bond they forged over these years (chapter 7).

In 1654, things became more complicated as the marriage was finally, and irrevocably, declared null by Pope Innocentius X. In the same year, Charles was accused by the Spanish of collaborating with the French Crown, resulting in five years in Spanish captivity. In Brussels, and with her husband unable to influence her over such distances, Béatrix was pretty much a free agent. In 1657 Béatrix attempted unsuccessfully to renew her marriage with the duke following the death of his first wife Nicole, and again staked her claim to the Marquisate of Bergen op Zoom, this time involving Constantijn Huygens and the 'Winter Queen' Elizabeth Stuart (chapter 8).

Following his eventual release from Spanish captivity, Charles reconciled himself with the French King but promptly drove both Béatrix and his own family to despair by proposing marriage to several attractive young ladies. The erratic duke was still willing to reunite with Béatrix, however, albeit primarily in order to legitimise their two children. Only on her deathbed, in 1663, Béatrix was finally granted her most deeply-held wish, a lawful marriage (chapters 9 and 10).

Béatrix de Cusance lived through a turbulent period of European history, with massive upheavals in military, political, religious and cultural fields. Born during the Twelve Years' Truce, which interrupted the Eighty Years' War between the Netherlands and the Spanish Empire, she was just five years old when the Thirty Years' War broke out. When this war was finally drawing to a close, a devastating civil war was being fought in England, and the territorial struggles between France and Spain dragged on until 1659. Béatrix's life, like those of her contemporaries, was greatly affected by the changes that took place in European society, and it is these changes, in a period when geo-spatial and socio-political boundaries were both explored and challenged, that form the framework of this biography.

Béatrix herself played a part in these upheavals. Her controversial marriage to army commander and Duke Charles IV of Lorraine met with much resistance from ecclesiastical authorities, leaving its mark on her social life. The relationship with Charles proved disastrous for her reputation, as both contemporary and modern accounts paint her primarily as mistress and intriguer. This characterisation does not, however, do her justice, nor does it accord with the information to be found in the abundant yet hitherto unexplored sources which form the basis of this study. This new material has allowed for a more nuanced Béatrix to be constructed, not least by providing insight into what moved her, both in her early years when happiness seemed to come naturally, but also later on in her life, when events were less forgiving (chapter 11).

The story of Béatrix is not one of a mistress, a supporting player, but one of a leading actor, struggling to achieve a valid marriage and legitimate offspring. It is the story of an independent, enterprising woman who wanted to control her own destiny and took an active and creative part in the social and cultural life of the nobility in Western Europe. This is not the story of Béatrix de Cusance commonly told, but the story seen through her eyes, as well as the eyes of her admirers Richard Flecknoe and Constantijn Huygens.